

ТРИБУНА ДОКТОРАНТА

І. Жилінкова, доц. НЮА України

Поняття правового режиму майна подружжя

Категорія *правовий режим* набула широкого поширення в сімейно-правовій науці. Мабуть, жодне дослідження майнових відносин подружжя не обходиться без використання поняття *правового режиму*. Розрізняють правовий режим майна осіб, що зареєстрували шлюб і перебувають у фактичних шлюбних відносинах; режим власності та його здійснення; режим спільності і роздільності майна подружжя; законний і договірний режими майна; режими окремих видів майна подружжя¹ і т. ін.

Незважаючи на широке використання цього терміна, поняття *правового режиму майна подружжя* розглядається не тільки без відповіді, але навіть без постановки питання про те, що ж безпосередньо розуміється під терміном «правовий режим» і яка його юридична природа. У літературі зазначалося, що, недивлячись на те, що аналізу правових режимів присвячено багато публікацій, якого-небудь загально визнаного розуміння цього явища не склалося².

¹ Див.: *Бранденбургский Я. Н.* Курс по семейно-брачному праву. М., 1928. С. 95; *Гойхбарг А. Г.* Сравнительное семейное право. М., 1925. С. 122; *Июффе О. С.* Советское гражданское право. Л., 1965. Т. 3. С. 223; *Ромовская З. В.* Защита в советском семейном праве. Львов., 1985. С. 60; *Шевченко Я. Н.* Совершенствование законодательства о семье (Теоретические проблемы соотношения гражданского и семейного законодательства). К., 1986. С. 96; *Ершова Н. М.* Развитие советского семейного права // СССР — Австрия: проблемы гражданского и семейного права. М., 1983. С. 163; *Шахматов В. П.* Новое советское законодательство о браке и семье. Томск, 1969. Ч. 1. С. 99; *Иванов-Кулигин А. С.* Правовой режим имущества лиц, состоящих в фактических брачных отношениях // Известия вузов. Правоведение. 1977. №2. С. 46—50; Советское семейное право / Под ред. В. А. Рясенцева. М., 1982. С. 100; *Дзера О. В.* Розвиток права власності громадян в Україні. К., 1996. С. 209; *Антокольская М. В.* Лекции по семейному праву. М., 1995. С. 28; *Максимович Л. Б.* Брачный контракт. Комментарии. Разъяснения. М., 1997. С. 18—23 та ін.

² Див.: *Проблемы теории государства и права.* М., 1987. С. 258.

Передусім необхідно відзначити, що термін *режим* латинського походження. Дієслово *regere* означає «правити» або «спрямовувати». Рецепійований французьким правом, а пізніше правовими системами інших країн термін *régime* став міжнародним і в загальному плані визначається як система правил або обов'язкових установлень¹. В українську мову цей термін також прийшов через французький *regime*, одним із значень якого є образ правління, система правил, заходів, необхідних для досягнення тієї чи іншої мети. Таким чином, термін «режим» нерозривно пов'язаний з поняттям цілеспрямованого управління або регулювання.

У теорії права наводяться різні визначення поняття *правовий режим*. Під ним розуміють сукупність засобів, заходів, норм для досягнення будь-якої мети²; закріплений юридичними нормами і забезпечений сукупністю юридичних засобів соціальний режим деякого об'єкта³; специфіка юридичного регулювання певної сфери громадських відносин за допомогою різних юридичних засобів і методів⁴; «порядок регулювання, виражений в комплексі правових засобів, що характеризують особливе поєднання взаємодіючих між собою дозволів, заборон, а також позитивних зобов'язань, створюючих особливу спрямованість регулювання»⁵.

У цивілістичній та сімейно-правовій літературі правовий режим майна частіше за все характеризується із застосуванням терміна *порядок*. Правовий режим розглядається як певний порядок використання речі, допустимі засоби та межі розпорядження нею⁶; порядок регулювання майнових відносин членів сім'ї між собою та третіми особами⁷; порядок, встановлений у законі чи договорі відносно речей⁸.

1 Див.: Black's Law Dictionary. Sixth Ed. West Publishing Co., 1990. P.1283.

2 Див.: Теория государства и права /Под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. М., 1997. С. 645.

3 Див.: Проблемы теории государства и права. С. 258.

4 Див.: Теория государства и права /Под ред. В. М. Корельского, В. Д. Первалова. М., 1997. С. 265.

5 Алексеев С. С. Общие дозволения и общие запреты в советском праве. М., 1989. С. 185.

6 Див.: Гражданское право /Под ред. Е. А. Суханова. М., 1994. С. 112; Цивільне право. К., 1997. С. 115.

7 Див.: Симолян С. Л. Имущественные отношения между супругами. М., 1998. С. 6.

8 Див.: Максимович Л. Брачный контракт. С. 23, 26.

Незважаючи на деякі відмінності у визначеннях, неважко помітити низку моментів, що їх об'єднують. По-перше, правовий режим характеризується як такий порядок регулювання майнових відносин, який виникає внаслідок дії комплексу правових засобів. По-друге, як елемент правової системи правовий режим співвідноситься з певним об'єктом регулювання, котрим є ті чи інші види суспільних відносин. По-третє, поняття правового режиму включає в себе певну мету або спрямованість регулювання. Ці моменти дозволяють сконцентрувати увагу на головних функціональних характеристиках категорії *правового режиму майна подружжя*, виявити ті риси цього поняття, що визначають його правову природу.

Правовий режим майна подружжя насамперед може бути схарактеризований як певний порядок регулювання майнових відносин подружжя, який виникає внаслідок дії комплексу правових засобів¹. Поєднуючись певним чином, правові засоби виступають «працюючими частинами» дії права, різних правових режимів².

Серед існуючих у науці точок зору відносно природи правових засобів видається переконливою висловлена С. Алексеевим ідея про те, що правові засоби не утворюють яких-небудь особливих явищ правової дійсності, що «це весь діапазон субстанціональних правових явищ різних рівнів з тією лише особливістю, що всі вони розглядаються з точки зору їх функціонального призначення»³. Таким чином, як правові засоби можуть розглядатися норми права, правоздатність, юридичні факти, санкції, заходи заохочення та інші правові явища, що вважаються інструментами реалізації права, розв'язання завдань, що стоять перед ними.

Юридичні режими майна подружжя включають до себе найширший спектр правових засобів, що беруть участь у процесі правового регулювання. Насамперед до них відносяться норми матеріального (сімейного, цивільного, земельного, частково — адміністративного) і процесуального права, а також заборони, дозволи, пільги, заохочення, майнові права та обов'язки подружжя тощо. Категорія правового режиму майна подружжя тому і є такою при-

¹ Див.: Горшенев В. М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе. М., 1972. С. 31.

² Див.: Теория государства и права / Под ред. Н. И. Матузова., А. В. Малько. С. 622.

³ Алексеев С. С. Правовые средства: постановка проблемы, понятие, классификация / Сов. гос-во и право. 1987. № 6. С. 15.

важливою для юристів, що вона дозволяє «висвітлити» певний комплекс правових засобів, залучених до процесу регулювання, як єдине ціле, незалежно від їх галузевої належності чи місця в системі права.

Особливе значення при цьому мають способи правового регулювання — дозволи, заборони та зобов'язування, що «слугують одним із спонукальних чинників у механізмі правового регулювання, які забезпечують переведення нормативності права у впорядкованість громадських відносин»¹. У сімейному праві, як відзначає О. Нечаєва, існує весь спектр способів правового регулювання: заборони, дозволи, а також розпорядження, що зобов'язують до здійснення певних вчинків, причому «у кількісному відношенні сімейно-правові розпорядження, що зобов'язують до дій (або утримання від них), не поступаються тим, що мають заборони або дозволи. Вони відрізняються великою різноманітністю за характером обов'язків, адресовані не тільки громадянам (подружжю, батькам, дітям), а й суду, органам опіки, піклування, ЗАГС»². Особливістю правового регулювання сімейних відносин, на думку О. Нечаєвої, є те, що при аналізі змісту тієї чи іншої сімейно-правової норми іноді нелегко визначити, якою вона є, оскільки часом елементи заборони, дозволу, обов'язковості перебувають у певному, досить складному взаємозв'язку³.

Визнання якості правових засобів за широким колом різноманітних правових явищ, включених у правовий режим майна подружжя, не означає, що ці правові засоби становлять собою хаотичну безліч розрізнених одиниць правового поля. Окремі правові засоби, що розглядаються в статистиці, дають можливість виявити у правовій матерії ті первинні елементи, з яких і складається загалом система правового впливу, тому їх аналіз у деяких випадках є цілком виправданим. Однак як тільки виникає необхідність розгляду різних засобів правового регулювання майнових відносин подружжя в їх динаміці, то стає очевидним, що вони ніколи не діють автономно, а завжди являють собою єдиний комплекс взаємодіючих і взаємопов'язаних правових елементів. У кожному конкретному випадку ці засоби виступають як один, злагоджений механізм, «укрупнений блок» в загальному арсеналі правового

¹ Див.: Проблемы теории государства и права. С. 240.

² Нечаева А. М. Семья и закон. М., 1980. С. 77, 78.

³ Див.: Там само. С. 78.

інструментарію, що поєднує в єдину конструкцію певний комплекс правових засобів»¹. Внаслідок такої комплексності дії сукупності правових засобів встановлюється єдиний порядок регулювання майнових відносин подружжя, досягаються цілісність і ефективність правового впливу.

Як елемент правової системи юридичний режим з необхідністю передбачає наявність об'єкта регулювання, тобто об'єкта, режим якого встановлюється. Саме до певних об'єктів (ділянок громадських відносин) і стягуються ті чи інші правові засоби, що утворюють в сукупності правові режими. Більш того, сам характер правових режимів, кількість і вид правових засобів, що включаються до них, насамперед визначаються особливостями тих ділянок суспільних відносин, котрі виступають як їх об'єкти.

У загальному плані під об'єктом певного явища розуміють те, на що дане явище впливає чи може вплинути, бо «сам по собі об'єкт втрачає будь-яке значення, якщо на нього не можна ніяк вплинути»². У зв'язку з цим безпосереднім об'єктом (предметом) правового регулювання може бути лише вольова поведінка людей, включена до тих чи інших видів суспільних відносин, тобто відносини, які приймають правове регулювання і «за своєю природою можуть «піддаватися» нормативно-організаційному впливу»³. Оскільки істотна характеристика правового режиму майна подружжя полягає в тому, що він становить собою певний порядок регулювання, то його об'єктом також може виступати лише те, що складає об'єкт правового регулювання в цілому, а саме — певні суспільні відносини, точніше, відносини подружжя, які складаються з приводу майна, що їм належить.

Майнові відносини, учасниками яких є подружжя і які зрештою визначають характер правових режимів, досить різноманітні. У сімейному праві найчастіше виділяють два види майнових правовідносин подружжя: речеві (правовідносини з приводу майна) і зобов'язальні (правовідносини з приводу взаємного утримання)⁴.

¹ Алексеев С. С. Общие дозволения и общие запреты в советском праве. С. 185.

² Гражданское право / Под ред. Ю. К. Толстого, А. П. Сергеева. СПб., 1996. С. 79.

³ Алексеев С. С. Общая теория права. М., 1981. Т. 1. С. 292.

⁴ Див.: Советское семейное право / Под ред. В. А. Рясенцева. М., 1982. С. 97, 175–176, 196; Семейное право / Под ред. А. И. Беспаловой, У. К. Ихсанова. Алма-Ата, 1984. С. 71.

Разом з тим заслуговує на підтримку висловлена Г. Матвєєвим думка про те, що існує й третій вид відносин — відносини, що виникають у зв'язку з укладенням подружжям різного роду угод¹.

При характеристиці майнових правовідносин подружжя важливим є те, що вони, як правило, є триваючими, їм притаманні особливий особисто-довірчий характер і відсутність еквівалентно-відплатних засад. Усі ці особливості безпосереднім чином впливають на характер правових засобів, покликаних забезпечувати процес правового регулювання майнових відносин цих осіб і, отже, зміст різних правових режимів.

Може скластися враження, що об'єктом правових режимів майна подружжя виступають не врегульовані правом суспільні відносини, а ті види матеріальних благ, з приводу яких ці відносини виникають (правовий режим жилого будинку, автомобіля, внесків подружжя в установах банків тощо). Проте це не так. Об'єктом правового регулювання виступають все ж не речі, а дії людей, оскільки речі підвладні тільки фізичному, а не правовому впливу². Неважко помітити, що будь-які дослідження правових режимів майна подружжя по суті ведуться з точки зору порядку регулювання відносин, що складаються з приводу цього майна і насамперед наданих учасникам цих відносин в процесі правового регулювання суб'єктивних прав і обов'язків. Тому, наприклад, правовий режим жилого будинку, що належить подружжю, характеризується через сукупність тих прав і обов'язків, якими подружжя наділяються відносно цього майна, і порядок їх здійснення. Тут простежується взаємозв'язок між суб'єктами з приводу конкретного об'єкта, а не відносини типу суб'єкт—об'єкт. У цьому знаходить підтвердження той факт, що правовий режим своїм безпосереднім об'єктом має не річ (хоча вона і включена в його назву), а відносини між людьми з приводу речі, як в їх статичній, так і в динамічній формі. Правовий режим майна не зводиться до характеристики речі як такої або її окремих властивостей, а характеризується через відносини, що виникають між певними особами з приводу цієї речі, майна. Сама ж характеристика цих відносин здійснюється з погляду особливостей їх правового регулювання.

¹ Див.: Матвєєв Г. К. Советское семейное право. М., 1985. С. 114—115.

² Див.: Иоффе О. С. Правоотношение по советскому гражданскому праву. Л., 1949. С. 88.

Це призводить до думки про те, що термін *правовий режим* відносно того чи іншого майна носить умовний характер. Як справедливо відзначалося в літературі, «ніякого правового режиму речей насправді бути не може» і він «встановлюється не для речей, а для поведінки людей відносно тієї чи іншої речі (майна)»¹. Предмети матеріального світу, не включені до системи соціальних зв'язків, не можуть володіти яким би то ні було *режимом*, в тому числі правовим, і визначатися через цю категорію. Насправді «режим об'єкта — лише скорочене словесне позначення порядку регулювання, висловленого в характері і обсязі прав по відношенню до об'єкта»². Безпосереднім же об'єктом правового режиму виступають різні види врегульованих правом суспільних відносин.

Однією з об'єднуючих засад, властивих будь-якому правовому режиму, є те, що він являє собою такий порядок регулювання суспільних відносин, внаслідок дії якого досягається певна мета правового регулювання. Іноді такі цілі отримують своє безпосереднє закріплення в законі (так звані *норми — цілі*), в інших випадках впливають з його загального значення. Цілі і завдання, як відмічає проф. О. Іоффе, це те, чому служить законодавство і для розв'язання чого воно використовується³.

Такого роду цілеспрямування властиве і процесу правового регулювання майнових відносин подружжя. Основними соціальними цілями тут можна визнати такі: 1) всебічне задоволення майнових інтересів подружжя; 2) встановлення їх юридичної рівності в майнових відносинах, незалежно від походження, соціального або майнового стану, расової і національної належності, статі, освіти і т. ін.; 3) поєднання майнових інтересів подружжя з інтересами дітей і інших членів сім'ї; 4) забезпечення всілякого захисту майнових інтересів подружжя у разі їх порушення або загрози такого порушення; 5) надання подружжю широких можливостей самостійно встановлювати для себе майнові права і обов'язки.

Досягнення вказаних цілей правового регулювання майнових відносин подружжя досягається за допомогою різних правових за-

¹ Загальна теорія цивільного права / За ред. О. А. Підпригори і Д. В. Бобрової. К., 1992. С. 131.

² Алексеев С. С. Общие дозволения и общие запреты в советском праве. С. 185.

³ Иоффе О. С. Советское гражданское право. М., 1967. Т.3. С.24.

собів, що включаються у відповідні правові режими. Правильний підбір такого роду юридичного інструментарію є однією з найважливіших умов ефективності правового регулювання. Засоби, що включаються в юридичні режими, мають являти собою такий комплекс «юридичних установлень і форм, дія яких виражає, реалізовує можливості права, його силу і призводить до настання реального, фактичного соціально-економічного результату, дає потрібний ефект в соціальному житті»¹.

Загалом досягнення соціальних цілей здійснюється шляхом правового впливу права на регульовані відносини, однак характер такого впливу різний в залежності від того, які саме соціальні зв'язки і явища виступають в якості безпосереднього об'єкта правового впливу. В літературі зазначалося, що оскільки самі регульовані правом зв'язки і відносини різні за своєю природою і значущістю, то і способи впливу на них різні: одні соціальні зв'язки право закріплює; інші — витісняє; відносно третіх — створює всі необхідні умови для їх виникнення².

Це справедливо і відносно правових режимів як комплексних правових утворень. Очевидно, виходячи з цього, в літературі було запропоновано всі правові режими в залежності від домінуючих в них засобів ділити на два основних види: стимулюючі або обмежуючі режими³. Практично у кожному правовому режимі майна подружжя можна виявити правові засоби, покликані до стимулювання і закріплення одних видів майнових зв'язків і, навпаки, до витіснення інших. Тут також простежується комплексність характеру правових режимів, що включають таку кількість і склад правових засобів, що взаємно доповнюють і підтримують один одного, внаслідок чого і створюється єдиний порядок правового регулювання, здійснюється досягнення поставлених перед правовими режимами цілей.

З наведеного вище можна зробити загальний висновок про те, що **правовий режим майна подружжя** — це побудований на єдиних регулятивних засадах і виникаючий внаслідок дії комплексу правових засобів порядок регулювання відносин, що складаються з приводу

¹ Проблемы теории государства и права. С. 240.

² Горшенев В. М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе. С.37–38.

³ Див.: Теория государства и права / Под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. С. 645.